

Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα: πατρική λειτουργία και ψύχωση

Σάββας Μπακιρτζόγλου

Ψυχολόγος-ψυχαναλυτής

Εισαγωγή

Το λειτουργικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα καθιστά τον πατέρα ως τον υπεύθυνο της εγκατάστασης του taboo της αιμομιξίας. Ο Σακελαρόπουλος Π. (2005), θεωρεί πως είναι τρία τα βασικά γνωρίσματα του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος :

α. Η ασίγαστη δράση του. Το Σύμπλεγμα δεν λύεται αλλά συρρικνώνεται, παρακμάζει, ουδετεροποιείται και το Εγώ σε συνάρτηση με το Υπερεγώ έχει τη δυνατότητα να ελέγχει, τουλάχιστον, τις ανομολόγητες και απαγορευμένες κοινωνικά, επιθυμίες του ατόμου.

β. Η πολυπλοκότητα. Είναι πολλαπλές οι μορφές με τις οποίες μπορεί να εκδηλωθεί σε κάθε άτομο, μοναδικές, χωρίς γενικεύσεις και σε συνάρτηση με την περίοδο που το άτομο διανύει.

γ. Η αδυσώπητη εμμονή του. Είναι σκληρό, δεν καταπνίγεται από το Εγώ και την πραγματικότητα απλά τροποποιείται κάπως. Μερικές φορές είναι περισσότερο αδυσώπητο και από συμπλέγματα της στοματικής και της σαδοπρωκτικής περιόδου. Σκληρότερο ακόμα είναι το αρχαϊκό Οιδιπόδειο (το φαλλικό στάδιο), στη φάση που γεννάται αυτό, αμέσως μετά την σαδοπρωκτική περίοδο, κατά την οποία το παιδί αισθάνεται ότι ο φαλλός είναι δυνατόν να κατέχεται από τον πατέρα αλλά κυρίως από την μητέρα (η φαλλική αρχαϊκή γυναίκα).

Κατεξοχήν στον ψυχωσικό ασθενή, το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα ανασυντάσσεται παρά λύεται. Κατά τη διάρκεια της ψυχοθεραπείας με ψυχαναλυτικό πρίσμα εμφανίζονται βαθμιαία παρακμή και ελάττωση των πλέον πρώιμων εκφάνσεών του, όχι όμως επίλυσή του, όπως αυτή νοείται στην περίπτωση μιας ψυχανάλυσης νευρωσικού ασθενή με θετική έκβαση ή εξέλιξη στο μέσο άτομο. Ως γνωστόν, ο άνθρωπος ξαναναβιώνει στην εφηβεία τα οιδιποδειακά ψυχοσυγκρουσιακά του υπολείμματα και μάλιστα με ιδιαίτερη ένταση στο επίπεδο των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, στη σχέση με τον Άλλο.

Ο ψυχωσικός (σχιζοφρενής) δεν φτάνει στο Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα, ή μάλλον φθάνει, αλλά *παλινδρομεί* στις προοιδιπόδειες φάσεις, την σαδοπρωκτική και την

στοματική. Σε ασυνείδητο επίπεδο το ανυπέρβλητο εμπόδιο είναι το άγχος αιμομιξίας και γενικότερα η σχέση με το ετερόφυλο αντικείμενο, αφού το μορφοειδωλο της αρχαϊκής μητέρας είναι συνεχώς παρόν. Ωστόσο, η επιθυμία της αιμομιξίας στον ψυχωσικό, είναι μόνο ως ένα σημείο ασυνείδητη π.χ. στις φαντασιώσεις και τα όνειρα, τα οποία είναι μερικές φορές απροκάλυπτα αιμομικτικά. Συχνά, στην αρχή μιας ψυχαναλυτικής ψυχοθεραπείας, αυτά έρχονται αμέσως στο συνειδητό και στη μνήμη. Αυτή η πρόωρη εμφάνιση, ότι δηλαδή εύκολα αποκαλύπτεται το ασυνείδητο υλικό, δεν είναι επιτυχία αντίθετα είναι προμήνυμα ότι το άτομο μπορεί να εμφανίσει μια ανοιχτή ψύχωση, με παραληρήματα και ψευδαισθήσεις.

Ο Lacan επισημαίνει το ρόλο του πατέρα ως τρίτου ο οποίος διαμεσολαμβάνοντας τη δυαδική σχέση ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, το σώζει από την ψύχωση και καθιστά δυνατή την είσοδο του στην κοινωνική ύπαρξη. Επομένως ο πατέρας δεν είναι απλώς ένας αντίζηλος του παιδιού ως προς την αγάπη της μητέρας, αλλά είναι ο αντιπρόσωπος της κοινωνικής τάξης. Ταυτιζόμενο με αυτόν, το παιδί εισέρχεται σε αυτήν.

2. Η πατρική λειτουργία-Το όνομα του Πατρός

Κάτω από λειτουργικές συνθήκες, η απαγόρευση της αιμομιξίας επενεργεί με άρρητο και άφατο τρόπο στην οικογένεια, διαμέσου της πατρικής λειτουργίας που εισάγει τον πατρικό Νόμο, δηλαδή το *taboo* της αιμομιξίας. Με αυτήν την έννοια ένας πατέρας μπορεί να σταματάει να είναι πατέρας αν τυχόν η πατρική λειτουργία δεν μπορεί να ενυπάρχει πίσω από την έννοια του υπαρκτού πατρικού αντικειμένου, αν δηλαδή ο πατέρας σταματάει να είναι ο φορέας του Νόμου. Εν τέλει, η οικογενειακή λειτουργία είναι το κοινό βίωμα εντός του οποίου τα μέλη της ομάδας και η σχέση μεταξύ τους διέπονται από τον πατρικό Νόμο και τις απαγορεύσεις του. Εδώ, όπως σημειώνει η Dolto (στον Hamad 2001), οι γονείς *ευνουχίζουν* το παιδί καθώς απαγορεύουν την αιμομιξία, και το παιδί με τη σειρά του ευνουχίζει αυτούς τους ιδίους καθιστώντας τους *γονείς*, δηλαδή όντα απέχοντα από την αιμομιξία με τους απογόνους τους. Σε μια θεσμοθετημένη οικογένεια όταν το ένα παιδί αποκαλεί το άλλο «ο αδερφός μου» «η αδερφή μου», ή «ο μπαμπάς», «η μαμά μου», τότε ταυτόχρονα σημαίνεται/σηματοδοτείται και η απαγόρευση των σεξουαλικών σχέσεων μεταξύ τους. Συναντάμε εδώ το πεδίο της γλώσσας όπου η λέξη, ο λόγος, κυκλοφορεί και μεταδίδει ένα μήνυμα, μυσί, διαπαιδαγωγεί, οικοδομεί. Υπάρχει λοιπόν στον άνθρωπο κάτι στη γλώσσα, στην εκφορά του λόγου, που σκοτώνει το ένστικτο, όπως λέει ο Lacan.

Για να λειτουργεί το οιδιπόδειο ψυχρούμπλεγμα εν είδει τριαδικοποιημένης κανονιστικής λειτουργίας δεν είναι απαραίτητο η μητέρα επί του πραγματικού να συντροφεύεται, αρκεί μόνο να φέρει εντός της την επιθυμία για τον άλλο, να

την μεταφέρει με κάποιο τρόπο σε κάποιον *τρίτο* πέρα έξω από το παιδί, και να την ικανοποιεί μαζί του έστω και φαντασιακά, αδιάφορο αν αυτός ο τρίτος-πατέρας είναι παρών ή απών. Βασική προϋπόθεση λοιπόν, είναι η μητέρα να αναγνωρίζει το *έλλειμμα* της (παραδοχή του ευνουχισμού της), έτσι ώστε, στη σχέση με το παιδί της να αναφέρεται συμβολικά στον «πατέρα», στον *τρίτο*, αντικείμενο επιθυμητό, ως υποσχόμενο να της καλύψει την έλλειψη. Διαφορετικά είναι απύσχα η διαμεσολάβηση μιας *τρίτης δύναμης* για να ανάψει την παραγωγική θρυαλλίδα της ζωής. Η Mc Dougall (στον N.Hamad 2001), σημειώνει ότι ένας πατέρας που είναι επί του πραγματικού απών, ή ακόμα και νεκρός, δεν εμποδίζει κατ'ανάγκη το παιδί από το να δημιουργήσει μια έγκυρη εσωτερική φαλλική εικόνα εφόσον του το επιτρέπει η σχέση με την μητέρα του. Παρομοίως, η τριαδικότης της οικογένειας λειτουργεί όταν ο πατέρας είναι σε θέση να εκδηλώνει την επιθυμία του για την γυναίκα που είναι η μητέρα του παιδιού του.

Όταν μια γυναίκα αποκλείει και αφήνει απ'έξω τον *άλλο* από το ψυχικό σενάριο απόκτησης ενός παιδιού, τότε προάγει μια φαντασία *αυτογονιμοποίησης*, όπως στον *αρχαϊκό πλατωνικό μύθο*, συνθήκη που παραπέμπει στη γέννηση του παιδιού πέραν της σεξουαλικής ένωσης δύο ανθρώπων, εκεί όπου επενεργεί η αυταπάτη της αυτοερωτικής φαντασίωσης (παντοδυναμία).

Σχετικά με τον αρχαίο μύθο και την έννοια της ύβρεως, ο Πλάτων στο «Συμπόσιο» μας λέει ότι στην αρχή, τρία ήταν τα γένη των ανθρώπων, το αρσενικό το θηλυκό και το ανδρόγυνο-το επονομαζόμενο «*λοιπόν*»- καμωμένο και από τα δύο μαζί, το οποίο σήμερα δεν υπάρχει. Αυτά τα ανδρόγυνα όντα, αναπαράγονταν με *αυτογονιμοποίηση* και, ως πλήρως αυτόνομα, ήταν αλαζονικά, επηρμένα και υβριστικά προς τους θεούς. Ο Δίας τότε μηχανεύτηκε τον τρόπο να τα αποδυναμώσει ακρωτηριάζοντάς τα, κόβοντας το καθένα στα δύο: διχοτόμησε τότε την ανθρώπινη φύση δημιουργώντας τα δύο μισά. Έκτοτε το πεπρωμένο του *ευνουχισμένου* ανθρώπου είναι να αναζητάει ο καθένας μόνος του αυτόν που του λείπει, το κάθε μισό να γυρεύει το άλλο του μισό, για να ξαναβρεί τη χαμένη ολοκλήρωση και πληρότητά του.

Ο Freud επέμενε στην σπουδαιότητα της ανάγκης προστασίας του παιδιού από την πλευρά του *πατέρα*, και στην ένταση του νοσταλγικού αισθήματος που ζει το παιδί κατά την απουσία του. Η κλινική των καταθλίψεων του ενήλικα αλλά και των παιδιών, καταδεικνύουν την θέση που επέχει το αίσθημα εγκατάλειψης από τον πατέρα, καθώς και η απουσία του πατέρα από την επιθυμία της μητέρας.

Ωστόσο είναι ο Lacan πρωτίστως που απέδωσε στο έργο του μεγάλη σημασία στον ρόλο του πατέρα στην ψυχική ζωή. Είδε στο συμπλέγμα του οιδίποδα το γεγονός ότι συνδυάζει στη φιγούρα του πατέρα δύο *αντίπαλες λειτουργίες*: την προστατευτική και την απαγορευτική. Με αυτήν την έννοια ο φαλλός δεν είναι η καταβροχθιστική οντότητα που συναντάμε στην φαλλική αρχαϊκή μητέρα, αλλά το σύμβολο της ηδονής και της αναπαραγωγής.

Ο Lacan είδε ως αιτία των σύγχρονων ψυχοπαθολογιών την κοινωνική υποχώρηση του πατρικού μορφοειδώλου ορατή στις εικόνες όχι μόνο των

απόντων αλλά και των ταπεινωμένων πατεράδων. Τω όντι, στην σημερινή κοινωνία ο πατέρας είναι με κάποιον τρόπο «παράφωτος» ως προς την λειτουργία του, ένας πατέρας ελλειμματικός.

Εδώ ακριβώς, στον ελλειμματικό πατέρα ως προς τη λειτουργία του, ο Lacan τοποθετεί τον πυρήνα της μεγάλης σύγχρονης νεύρωσης, με προεξάρχοντα σημεία την ανικανότητα και την ουτοπία. Υποστήριξε ότι η ψυχανάλυση γεννήθηκε στη Βιέννη εν μέσω ενός αισθήματος έκπτωσης του πατρικού μορφοειδώλου που φαίνεται να επέσυρε την πρόθεση του Freud να του προσδώσει εκ νέου αξία. Η στερεότυπη persona του πατέρα ως αυτού που νομοθετεί μέσα στο σπίτι λέγοντας στην μητέρα τι επιτρέπεται και τι όχι, είναι «είδος προς εξαφάνιση» στις μέρες μας. Τείνει να εκλείψει η «κεφαλή της οικογένειας» που κάνει κουμάντο μέσα στο σπίτι, ο αφέντης του σπιτιού που δε χρειάζεται να δικαιολογεί τις εντολές του, αυτός που μπορεί να θέτει τέλος σε μια φιλονικία με την κουβέντα «επειδή το λέω εγώ». Είναι σαν να λέει: «Εγώ είμαι ο πατέρας εδώ και πρέπει πάντα κανείς να υπακούει στον πατέρα του», αρχή που συχνά αμφισβητείται στη σύγχρονη δυτική κοινωνία, μολονότι γινόταν ευρέως γνωστή για αιώνες. Πρόκειται για μια θέση που εξυπονείται, δε χρειάζεται να αποδειχθεί, όπως όταν ένας αριστερός σε μια μελέτη πολιτικής οικονομίας, θα μπορούσε να επισφραγίσει το συλλογισμό του με την πρόταση «...όπως λέει ο Marx στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου». Αυτό είναι γνωστό ως Επιχείρημα Εκ της Αυθεντίας. Εδώ το υποκείμενο δεν επικαλείται τον Freud ή τον Lacan κ.λ.π. ως άτομα που ζουν και αναπνέουν, αλλά επικαλείται το όνομά τους: το όνομά τους προσδίδει τη βαρύτητα της αυθεντίας.

Μια μητέρα μπορεί να υποσκάπτει τη θέση του συζύγου της λέγοντας συνεχώς στο παιδί της π.χ. «δεν θα το πεις στον πατέρα σου έτσι δεν είναι;» ή παρακούοντας όλες τις εντολές του αμέσως μόλις εκείνος γυρνά την πλάτη του. Εν κατακλείδι, η πατρική λειτουργία ενδέχεται να μη λαμβάνει χώρα ποτέ σε περιπτώσεις που ο πατέρας είναι έκδηλα παρών, ενώ ενδέχεται να εμπεδώνεται ακόμα και σε περιπτώσεις όπου αυτός απουσιάζει ήδη από την γέννηση του παιδιού (Fink, 2006).

Η θέση του Lacan που φέρνει στο επίκεντρο τον πατέρα, εμφανίζεται ενδεχομένως ως αντίδραση τόσο στην κλαϊνική ψυχανάλυση όσο και σε αυτήν των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (object relationship theory), προσεγγίσεις που θέτουν τη σχέση μητέρας-παιδιού στο επίκεντρο (είναι πρωτίστως στην κλαϊνική θεώρηση που διαφαίνεται η αρχαϊκή σχέση με την μητέρα). Διέκρινε ανάμεσα στον συμβολικό πατέρα, τον φαντασιακό και τον πραγματικό (Lacan, στον Dylan 2005).

2.1 Ο συμβολικός πατέρας δεν είναι υπαρκτό πρόσωπο, αλλά μια θέση στην συμβολική τάξη, μια λειτουργία, επομένως ένα οποιοδήποτε υποκείμενο μπορεί να καταλάβει αυτήν τη θέση αν μπορεί να ασκήσει την πατρική λειτουργία. Η πατρική λειτουργία ενδέχεται να εκπληρώνεται από έναν άλλον άντρα ο οποίος καθίσταται «πατρική φιγούρα». Πρόκειται για την επιβολή του Νόμου και τη ρύθμιση της επιθυμίας στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα, την παρέμβαση στη φαντασιωσική σχέση ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, με σκοπό την εισαγωγή μιας αναγκαίας συμβολικής απόστασης μεταξύ τους: παρεμβάλλεται ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί αποτρέποντας να περιβάλλεται το παιδί ασφυκτικά από τη μητέρα του ή μέσα στη μητέρα του, εμποδίζοντας να τυλίξει η μητέρα μέσα της το παιδί (ωστόσο ο Lacan δεν ισχυρίζεται ότι όλες οι μητέρες έχουν την τάση να πνίγουν ή να τρώνε τα παιδιά τους).

Οι μητέρες επικαλούνται τον πατέρα ως κριτή και τιμωρό όταν λένε στα παιδιά τους: «όταν γυρίσει στο σπίτι ο πατέρας σου θα τιμωρηθείς για αυτό που έκανες». Μπορούν ακόμα να επικαλούνται τον

πατέρα ως μια πιο αφηρημένη λειτουργία όταν ζητούν από ένα παιδί να εξετάσει τι θα έκανε ή τι θα έλεγε ο πατέρας του αν μάθαινε ότι το παιδί έκανε το άλφα ή το βήτα. Επικαλούνται εδώ τον πατέρα ως όνομα, λέξη, σημαίνουν, που συνδέεται με μερικές ιδέες. Μια μαμά μπορεί κατ'αυτόν τον τρόπο να κρατά ζωντανό τον άντρα της στο μυαλό του παιδιού της ακόμα κι αν αυτός έχει πεθάνει. Σε αυτήν την περίπτωση ο πατέρας λειτουργεί ως μέρος της ομιλίας, ως στοιχείο του λόγου της μητέρας: η πατρική λειτουργία εκπληρώνεται από το ουσιαστικό «πατέρας», στο μέτρο κατά το οποίο η μητέρα αναφέρεται σ'αυτόν ως μια αυθεντία υπεράνω της ίδιας, ένα ιδανικό πάνω από τα δικά της θέλω. Στην περίπτωση ενός παιδιού που ο πατέρας του πέθανε πριν το ίδιο γεννηθεί, το όνομα του πατέρα μπορεί να εκπληρώνει μια πατρική λειτουργία, έτσι όπως προφέρεται από την μητέρα, με τον τρόπο που καταλαμβάνει μια θέση στον λόγο της μητέρας, π.χ. *«ο πατέρας σου θα ήταν πολύ περήφανος για σένα»*

Εν κατακλείδι, ο πατέρας κρατά το παιδί σε κάποια απόσταση από την μητέρα του αποτρέποντας την προσπάθειά του να γίνει ένα μαζί της (ή να παραμείνει κολλημένη μαζί της για πάντα), απαγορεύοντας στη μητέρα να έχει ορισμένες μορφές ικανοποίησης μαζί του, ή και τα δύο. Προστατεύει το παιδί από το *“desir de la mere”*, που σημαίνει τόσο την επιθυμία του παιδιού για την μητέρα όσο και το αντίθετο, δηλαδή από έναν εν δυνάμει κίνδυνο, *από την μητέρα ως επιθυμία*. Επιτελεί μια λειτουργία πρωτίστως συμβολική (*λειτουργία του πατέρα ή λειτουργία του συμβολικού πατέρα ή πατρική μεταφορά*). Αυτός ονοματίζει, δίνει το όνομά του και διαμέσου αυτής της λειτουργίας ενσαρκώνει τον Νόμο.

Η αληθινή λειτουργία του Πατέρα είναι κυρίως να ενώνει και όχι να θέτει σε αντίθεση την επιθυμία με το Νόμο. Ο συμβολικός πατέρας δύναται να παρεμβαίνει διαμέσου κάποιου που ενσαρκώνει αυτήν τη λειτουργία αλλά με καλυμμένο τρόπο, π.χ. μέσα από τη μεσολάβηση του λόγου της μητέρας. Ο συμβολικός πατέρας είναι θεμελιακό στοιχείο στη δομή της συμβολικής τάξης. Εκείνο που διαφοροποιεί την συμβολική τάξη της κουλτούρας από την φανταστική τάξη της φύσης είναι η εγγραφή μιας γενεαλογίας αρσενικής καταγωγής: *η πατρογραμμικότητα εισάγει μια τάξη της οποίας η δομή διαφέρει από την φυσική τάξη, το οιδιπόδειο ψυχοσύμπλεγμα συνιστά τη μετάβαση από την φύση στην κουλτούρα.* Με αυτήν την έννοια *η κουλτούρα είναι αρσενικής καταγωγής.* Ο συμβολικός πατέρας είναι ο νεκρός πατέρας, ο πατέρας της πρωτόγονης ορδής (Freud, στον Evans D. 2005), που δολοφονήθηκε από τους ίδιους τους γιούς του, επειδή απαγόρευσε την αιμομιξία και επέτρεπε μια μετριασμένη πρόσβαση στην σεξουαλική ικανοποίηση, δίνοντας έτσι γέννηση στο ιδεώδες του Εγώ.

Ο Freud στο Τοτέμ και Ταμπού(1912-13), κάνει λόγο για την ενοχή που προέκυψε μετά τον φόνο του πατέρα της πρωτόγονης ορδής, ένδειξη ότι ο Νόμος αποτελεί μια εξιδανικευμένη οντότητα, ένα σημαίνον του Ονόματος του Πατρός, που παραπέμπει στο ενδεχόμενο του ευνουχισμού, δηλαδή σε μια λειτουργία που περιορίζει και διαφεντεύει την επιθυμία του υποκειμένου. Δεν πρόκειται εδώ για έναν πραγματικό ακρωτηριασμό, ωστόσο τυχόν τέτοιες φαντασίες μπορεί να είναι παρούσες στο υποκείμενο τόσο περισσότερο όσο λιγότερο δούλεψε σ'αυτό ο συμβολικός ευνουχισμός.

Στο φροϋδικό έργο «Τοτέμ και ταμπού» η πατροκτονία είναι η θεματική που σοβεί στην καταγωγή της μονοθεϊστικής θρησκείας. Αναφέρεται, και στο κείμενο «Μωυσής και Μονοθεϊσμός» (Freud), πως, στην πρωτόγονη εποχή, ο άνθρωπος ζούσε σε μικρές ορδές όπου η κάθε μια κυβερνάτο από έναν ρωμαλέο άνδρα. Ειδικότερα, ο ρωμαλέος αυτός άρρενας, εξουσιαστής και πατέρας όλης της

ορδής διέθετε απεριόριστη και τραχεία εξουσία. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι κόρες της ορδής ανήκαν σε αυτόν, καθώς και όσες είχε αρπάξει από τις άλλες εχθρικές ορδές. Η τύχη των υιών ήταν οδυνηρή, όταν τύχαινε να προκαλέσουν την ζηλοτυπία του πατέρα τους, διότι αυτός τους έσφαζε, τους ευνούχιζε, τους έδιωχνε ή εξαναγκάζοντο να ζήσουν σε μακρινές κοινότητες και μόνο με την διαρπαγή μπορούσαν να προμηθεύονται γυναίκες. Πολλοί κατόρθωναν και δημιουργούσαν για τους εαυτούς τους μια κατάσταση ανάλογη μ' εκείνη του πατέρα τους στην πρωτόγονη ορδή. Οι πιο νέοι υιοί είχαν προνομιούχα θέση, γιατί επροστατεύοντο από την αγάπη της μητέρας τους και έτσι μπορούσαν ευκολότερα να τον διαδεχτούν. Αυτό το πρώτο στάδιο της «κοινωνικής» οργάνωσης το διαδέχτηκε ύστερα ένα άλλο, όπου αναμφισβήτητα, τα αποδεδιωγμένα αδέρφια, συγκροτημένα σε κοινότητες, συνενώθηκαν για να κατανικήσουν τον πατέρα τους και σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής, να τον καταβροχθίσουν. Αυτός ο κανιβαλισμός επέζησε σε πολύ πιο μεταγενέστερες εποχές, στους σημερινούς πρωτόγονους. Ο φόβος και το μίσος προς τον πατέρα τους συμπορευόταν, παράλληλα, και με τη λατρεία του ως **πρότυπο**. Στην πραγματικότητα ωστόσο, ο καθένας ήθελε να πάρει τη θέση του. Η κανιβαλιστική πράξη, κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια ταύτισης με τον πατέρα μέσα από την πράξη της καταβρόχθισης ενός μέλους από το σώμα του, πράξη αντίστοιχη της ιεροτελεστίας της χριστιανικής κοινωνίας, όπου ο πιστός αφομοιώνει συμβολικά το αίμα και το σώμα του Θεού, ως μια άλλης μορφής τοτεμικού γεύματος. Ύστερα από τον φόνο του πατέρα, οι αδελφοί συνεπλάκησαν μεταξύ τους για την διαδοχή του, με σκοπό την προσωπική επικράτηση. Συν τω χρόνω, αντελήφθησαν το ανώφελο αποτέλεσμα του ανταγωνισμού τους, την βλάβη που προκαλούσε στους δεσμούς τους και την απολύτρωση της απελευθέρωσής τους, ως καρπός κοινής δράσεώς τους και συντάσσουν μεταξύ τους ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο. Από αυτό προήλθε η πρώτη μορφή κοινωνικής οργάνωσης με την παραίτησή τους από τις ενστικτώδεις παρορμήσεις τους, με την ανάληψη αμοιβαίων υποχρεώσεων, με την εγκαθίδρυση ορισμένων θεσμών που διεκηρύχθησαν ως απαραβίαστοι και ιεροί. Με αυτόν τον τρόπο ξεκίνησε η δημιουργία της ηθικής και του δικαίου. Ο καθένας τους εγκατέλειψε το όνειρό του να αντικαταστήσει τον πατέρα του ή να αποκτήσει ερωτικά την μητέρα του ή την αδελφή του. Έτσι θεοπίστηκε το ταμπού της αιμομιξίας και ο νόμος της εξωγαμίας. Ένα σημαντικό τμήμα της κυριαρχικής εξουσίας, που απελευθερώθηκε με τον θάνατο του πατέρα, περιήλθε στα χέρια των γυναικών (μητριαρχία). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου «της ορδής των αδελφών», η ανάμνηση του πατέρα έμεινε ζωηρή υπό την αναπαράσταση ενός δυνατού ζώου, ως υποκατάστατο του πατέρα (ζωοφοβία). Ειρήσθω εν παρόδω, αναφέρεται πως η μορφή ενός τοτέμ, συχνά ως ζώου, εθεωρείτο ως ο ενσαρκωμένος πρόγονος, ο προστάτης της Φατρίας και γι' αυτό θα έπρεπε να το λατρεύουν και να το τιμούν, καθώς, αντιθέτως, εθεοπίζετο τελετή όπου το ζώο τοτέμ θα δοκίμαζε την ίδια τύχη που είχε γνωρίσει κι ο πατέρας. Η ακολουθούμενη μέθοδος, αφορούσε στο θάνατο του ζώου και την βρώση του από όλα τα μέλη της Φατρίας, ως μια γιορτή αναβίωσης της νίκης των υιών συνασπιζομένων εναντίον του πατέρα τους (τοτεμικό γεύμα, σύμφωνα με τον Ρόμπερτ Σμιθ). Επομένως, ο τοτεμισμός μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο προσχέδιο θρησκείας για την ιστορία της ανθρωπότητας, λόγω της στενών σχέσεων που απορρέουν από αυτή ανάμεσα στους ηθικούς κανόνες και τις ηθικές υποχρεώσεις της. Η εμφάνιση του Μονοθεϊσμού, κατά τον Freud, ως η πίστη σε ένα ισχυρό πρόσωπο, αναγόμενο στη θεοποίηση του, αποκαλύπτει την **επιτακτική ανάγκη του ατόμου να τίθεται υπό έναν αρχηγό που να τον θαυμάζει, να γονοκλίνει ενώπιόν του, να εξουσιάζεται από αυτόν και κάποτε μάλιστα να υφίσταται και την κακομεταχείριση από μέρος του**. Πηγάζει από την προσήλωση προς τη μορφή του Οιδιπόδειου Πατέρα, ενός πατρικού προσώπου που συγκεντρώνει τη δύναμη της θέλησης και της επιβολής αυτής, την αποφασιστικότητα και κατεύθυνση των πράξεων, καθώς και την έμπνευση του φόβου και της αποστασιοποίησης του, μέσω της εικόνας ενός ανυπέβλητου Μεγάλου Άνδρα.

Στην φρουδική σκέψη υπάρχει αναλογία ανάμεσα στα **συλλογικά θρησκευτικά φαινόμενα** και τη διαδικασία της απώθησης στο **ατομικό** επίπεδο, σύμφωνα με το σχήμα: **πρώιμο τραύμα-άμυνα-λανθάνουσα κατάσταση-εμφάνιση της νευρωτικής ασθένειας και μερική επιστροφή του απωθημένου**. Στο συλλογικό/θρησκευτικό επίπεδο το αρχαϊκό τραύμα είναι δολοφονία του πατρός που απωθείται, λανθάνει ασυνείδητα και επιστρέφει εν είδει Κυρίου/Πατρός, αντικειμένου λατρείας.

Κατά την M.Moskonici (στον Ferrari 2002), τα παραπάνω βοηθούν να κατανοηθεί και το καθεστώς εκείνων των πατεράδων των οποίων η λειτουργία ενώ είναι απύσχα στο άμεσο αισθητηριακό και αντιληπτικό επίπεδο, ωστόσο αναγνωρίζονται ως πατέρες στη λειτουργία της σκέψης των γιών τους οι οποίοι πράγματι τους ορίζουν ως πατέρες.

Ο συμβολικός Πατέρας αναφέρεται και ως το «Όνομα του Πατρός»: αφορά γενικά στον απαγορευτικό ρόλο του Πατέρα, ως εκείνου που επιβάλλει το taboo της αιμομιξίας στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο πατέρας αποτελεί το σύμβολο/σημαίνον του Ονόματος του Πατρός, και το προσήκον σημαίνόμενο είναι ο *ευνουχισμός*. Είναι στο «όνομα του πατέρα» όπου αναγνωρίζουμε το στήριγμα της συμβολικής λειτουργίας. Από την ανατολή της ιστορίας ο πατέρας έχει ταυτίσει το πρόσωπό του με την φιγούρα του Νόμου. Ο Lacan (στον Evans D, 2005), εισάγει την ομοηχία «le nom du pere»-«le non du pere», για να επισημάνει τη νομοθετική και απαγορευτική λειτουργία του συμβολικού πατέρα, την οιδιπόδεια απαγόρευση, το «όχι», του taboo της αιμομιξίας. Τα όνομα του Πατρός είναι μια μεταφορά, η πατρική μεταφορά, είναι ένα *σημαίνον* που αντικαθιστά την επιθυμία της μητέρας εκ μέρους του παιδιού.

Ο πατέρας είναι μια ιερή πραγματικότητα, μια ασυνείδητη αλήθεια η οποία προεξάρχει σε όλο το φρουδικό έργο. Στο τελευταίο κείμενο του (ο Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός), ο Freud τονίζει την ασυνείδητη επενέργεια του νεκρού πατέρα εν είδει απωθημένης έννοιας. Ο Freud πολύ νωρίς είχε συνδέσει τις έννοιες του πεπρωμένου και της πρόνοιας με την πατρική φιγούρα. Παρομοίως από την αρχαιότητα οι φιλόσοφοι και οι ηθικολόγοι ασχολήθηκαν με την έννοια του πεπρωμένου. Ούτως ή άλλως στην ψυχανάλυση το υποκείμενο αναζητά την τροπή του πεπρωμένου του, άλλως ειπείν ψάχνει να βρει αυτό το οποίο διαφεντεύει το μέλλον του.

-Ο φαντασιακός πατέρας είναι ένα μορφοείδωλο, η συνισταμένη όλων των φαντασιακών κατασκευών τις οποίες το υποκείμενο ενσωματώνει στη φαντασία του γύρω από τη φιγούρα του πατέρα. Ενίοτε αυτή η φαντασιακή κατασκευή ελάχιστα σχετίζεται με τον πατέρα όπως είναι στην πραγματικότητα. Ο φαντασιακός πατέρας είναι δυνατόν να γίνεται αντιληπτός ως ένας ιδεώδης πατέρας ή το αντίθετο ως ένας πατέρας κακός. Με την πρώτη του μορφή, ο φαντασιακός πατέρας αποτελεί το πρωτότυπο της φιγούρας του Θεού στις θρησκείες, έναν παντοδύναμο προσάτη. Με τον δεύτερο ρόλο του ο φαντασιακός πατέρας είναι συγχρόνως ο τρομακτικός πατέρας της πρωτόγονης ορδής που επιβάλλει το taboo της αιμομιξίας στους γιούς της (Freud, στον Evans, 2005), ο φορέας της στέρησης, πατέρας τον οποίον η κόρη κατηγορεί ότι της στέρησε τον συμβολικό φαλλό, ή το ισοδύναμό του, ένα παιδί. Και με τις δύο μορφές του πάντως, είτε ως ιδεώδης πατέρας είτε ως αμείλικτος φορέας της στέρησης, ο φαντασιακός πατέρας γίνεται αντιληπτός ως παντοδύναμος.

-Ο πραγματικός πατέρας είναι ο φορέας του ευνουχισμού, εκείνος που πραγματώνει τη λειτουργία του συμβολικού ευνουχισμού. Είναι αυτός ο οποίος πρακτικά καταλαμβάνει τη μητέρα, ο Μεγάλος Επιθήτορας (κατά Lacan, στον Evans 2005), εν τέλει ο βιολογικός πατέρας του υποκειμένου. Ωστόσο, ένας βαθμός αβεβαιότητας υπάρχει πάντα όσον αφορά την βιολογική πατρότητα

(“pater semper incertus est”), ενώ η μητέρα είναι “certissima” (Freud 1909, S.E. IX, 239), έτσι ώστε να είναι ακριβέστερο να πούμε ότι ο πραγματικός πατέρας είναι ο άνδρας που λέγεται ότι είναι ο βιολογικός πατέρας του υποκειμένου. Ο πραγματικός πατέρας επομένως είναι αποτέλεσμα της γλώσσας έτσι ώστε να πρόκειται μάλλον για το πραγματικό της γλώσσας παρά για το πραγματικό της βιολογίας. Ο πραγματικός πατέρας παίζει κομβικό ρόλο στο σύμπλεγμα του οιδίποδα, καθώς είναι εκείνος που με την παρέμβασή του σώζει το παιδί από το άγχος (άγχος ευνουχισμού). Άνευ αυτής της παρεμβάσεως το παιδί χρειάζεται ένα φοβικό αντικείμενο ως συμβολικό υποκατάστατο του απόντος πραγματικού πατέρα. Ωστόσο, η φυσική παρουσία του πατέρα δεν εξασφαλίζει κατ’ανάγκην την λειτουργική παρέμβασή του ως φορέα του ευνουχισμού. Τω όντι, όπως αποκαλύπτει και η φροϋδική περίπτωση του μικρού Hans, *ο πραγματικός πατέρας μπορεί να είναι φυσικά παρών αλλά παρόλα αυτά να αποτυγχάνει να παρέμβει ως φορέας του ευνουχισμού.* Αντιστρόφως, η παρέμβαση του πραγματικού πατέρα είναι δυνατόν να γίνει αισθητή από το παιδί ακόμα και όταν ο πατέρας είναι απών από φυσική άποψη.

Ο πραγματικός πατέρας είναι αυτός που επιτρέπει στο παιδί του να έχει πρόσβαση στην σεξουαλική επιθυμία, και, ειδικότερα στο αγόρι, αυτός που του επιτρέπει να κατέχει μια αρρενωπή θέση. Για αυτόν το σκοπό χρειάζεται ο πραγματικός πατέρας να αποδείξει ότι κατέχει το αρχηγικό προνόμιο, δηλαδή το πραγματικό πέος.

3. Ψύχωση και οιδιπόδειο σύμπλεγμα

Τα ψυχωτικά και ψυχοπαθητικά άτομα είναι σα να μην έχουν Υπερεγώ, ή μάλλον, το Υπερεγώ τους είναι τόσο αρχαϊκό και αδυσώπητο που το Εγώ (το ασθενές Εγώ) δεν μπορεί να συνδιαλαγεί μαζί του, να αναζητήσει μια συμβιβαστική λύση σε κάθε πρόβλημα. Επί παραδείγματι για μερικούς σχιζοφρενείς οτιδήποτε το ερωτικό είναι θανάσιμο αμάρτημα, έτσι ώστε αν ενδώσουν σε αυτόν έστω και μια στιγμή, τα περιμένει ο αφανισμός. Το ανοικτό Οιδιπόδειο ως ανυπέβλητο εμπόδιο, κάτω από την πίεση ενός αρχαϊκού Υπερεγώ μπορεί να οδηγήσει το υποκείμενο σε μια σοβαρή παλινδρόμηση με κλινική εικόνα ψύχωσης. Το ψυχωτικό άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με έναν ευνουχισμό επί του πραγματικού, και όχι συμβολικό. Βέβαια στην ψύχωση μπορεί να υπάρχουν και μηχανιστικές λύσεις στο «θανάσιμο αμάρτημα του ερωτισμού», π.χ. μια μικρή ομάδα σχιζοφρενών ζητούν και πηγαίνουν σε ένα οίκο ανοχής όμως αυτή η πράξη δεν εμπεριέχει ερωτισμό.

Κλινικά Παράδειγματα

1. Στον Σακελλαρόπουλο (2005). Η Α. 17 ετών, εμφανίζει σχιζοφρένεια (ηβηφρένεια) ενώ φοιτά στην 2^α Λυκείου, σε μια επαρχία της Ελλάδας. Προηγείται από την πλήρη εκδήλωση της νόσου, ένα δεκαήμερο απραγματισμού (είναι κάπως στα σύννεφα) και έλλειψη ενδιαφέροντος να πάει στο σχολείο της. Μια παραλυτική αμφιταλάνευση για οποιοδήποτε πρόγραμμα ή πράξη. Το προηγούμενο βράδυ της εκδήλωσης του παραληρήματος εμφανίζει έντονο ψυχωσικό άγχος και ο πατέρας της, της προτείνει να κοιμηθεί κοντά του. Δέχεται, δεν υπάρχει καμία αιμομικτική ενέργεια

αλλά το πρωί η Αγγελική εμφανίζει το παραλήρημα ότι αφού κοιμήθηκε κοντά του έχει μείνει έγκυος απ' αυτόν. Συνοδά συμπτώματα : κυρίως το συναίσθημα ότι ζει σε ένα απέραντο χάος που αφορά τη Γη, το περιβάλλον της, την ίδια, το σώμα της και την ψυχή της. Και άγχος ψυχωσικό από το οποίο υποφέρει αφάνταστα. Ο πατέρας, ένας «μέσος» γονιός, δημόσιος υπάλληλος, φροντίζει τα παιδιά του χωρίς πολλές διαχύσεις, χωρίς να ασχολείται ιδιαίτερα. Η Μητέρα, εκπαιδευτικός, επιμελής στην εργασία της, αλλά ψυχρή και μακρινή προς όλους. Ιδιαίτερα στα παιδιά της. Δεν δίνει καθόλου την εικόνα της μητρότητας. Με την πρόοδο της νόσου της Α. θα εμφανίσει τη μακρινή σχέση με τον άνδρα της και την συμβιωτική – συγχωνευτική σχέση (σχέση дуάδας) με την άρρωστη. Μετατίθεται χωρίς συναισθηματική δυσκολία στην Αθήνα και συμβιώνει με την Αγγελική, μακριά από την υπόλοιπη οικογένεια. Δέχεται ψυχοθεραπευτική βοήθεια, χωρίς ουσιαστικά να δημιουργήσει συναισθηματική μεταβίβαση.

Υπάρχει μια μεγαλύτερη αδελφή, άριστη και εκείνη μαθήτρια, πάσχουσα από τριχοτυλλομανία. Η ασθενής ήρθε στην Αθήνα. Ακολούθησαν καθησυχαστικοί διάλογοι ωρών με τον βασικό θεραπευτή ψυχίατρο – ψυχαναλυτή και εργασία του βασικού θεραπευτή με τους γονείς. Αποφασίστηκε περίθαλψη στο σπίτι με προοδευτική χορήγηση αντιψυχωσικών και ηρεμιστικών φαρμάκων, διαδοχικές βάρδιες θεραπειών κοντά της, με εκδήλωση στοργής και συζήτηση για διάφορα θέματα (παρελθόν) που δεν την αγχώνουν, αποφυγή συζητήσεων γύρω από τα συμπτώματα και τον τρόπο εκδήλωσης της νόσου. Η παλινδρόμηση της έγινε χωρίς ασυναρτησία, με έντονο άγχος, με ιδέες κοσμογονικής καταστροφής και απόγνωση. Ωστόσο εξασφαλίστηκαν μερικές ώρες ύπνου. Δέκα μέρες περίπου μετά τη λειτουργία της άρχισε μια μακρόπνοη ψυχαναλυτική ψυχοθεραπεία, τρεις συνεδρίες την εβδομάδα. Η ψυχοθεραπεία, με κάποια διαλείμματα και με δυο μικροϋποτροπές διήρκεσε αρκετά χρόνια (4-5). Η ασθενής δεν νοσηλεύτηκε ποτέ. Στην πρώτη κρίση η Α. ήταν στην Δευτέρα Λυκείου. Τελείωσε το Λύκειο, έδωσε εξετάσεις σε Σχολή ΑΕΙ, πέτυχε με την πρώτη προσπάθεια, τέλειωσε τη Σχολή της, δημιούργησε φίλιες με τις συμφοιτήτριές της, παράλληλα με τη θεραπεία της, και παρέμεινε ενταγμένη στον κύκλο των άλλων ανθρώπων. Δεν ιάθηκε, βέβαια, από τη σχιζοφρένεια, αλλά αυτές οι παρεμβάσεις άλλαξαν τη μοίρα της. Υπό άλλες συνθήκες αυτή η νέα γυναίκα θα μπορούσε να είναι σήμερα μια ασυλική άρρωστη.

2. Ένας άνδρας 47 ετών, παντρεμένος με δυο παιδιά 7 (κορίτσι) και 10 ετών (αγόρι), ζήτησε τη βοήθειά μου καθώς βρισκόταν για πολύ καιρό σε εναγώνια καταθλιπτική κατάσταση με προεξάρχοντα συμπτώματα την αϋπνία, το εκσεσημασμένο άγχος, τη γενικότερη ακεφία και ένα διάχυτο αίσθημα περιόφθης προσδοκίας. Στον πίνακα της σημειολογίας του φαίνεται να προεξάρχει η εγκατάσταση μιας ιδέας που είχε πάρει εμμονικές διαστάσεις, εδώ και δέκα χρόνια περίπου όταν η γυναίκα του ήταν έγκυος στο γιό. Ήταν ακριβώς τότε όπου για πρώτη φορά είδε τη μαμά του ερωτικά και έκτοτε εμφορείται από αυτήν την έλξη κάθε φορά που τη συναντά. Ο πατέρας του πέθανε όταν εκείνος ήταν περίπου 12, άλλα οι αναμνήσεις του γύρω από αυτό το συμβάν, τα άτια του θανάτου, οι συγκηρίες κ.λ.π. φαίνονται να είναι συσκοτίζονται και να έχουν υποστεί τις αμυντικές διεργασίες της αμνησίας. Μάλιστα ο ασθενής μετέδωσε δε ότι δεν παρευρέθη στην κηδεία του μπαμπά του. Διερεύνησα τη σχέση με τη μητέρα του και μου μετέφερε τη φιγούρα μιας δυναμικής, αυτάρκους και ερεθιστικής γυναίκας με την οποία δείχνει έως σήμερα να διατηρεί έναν άρρηκτο αμφιθυμικό δεσμό. Βρισκόμαστε εδώ στο τοπίο ενός ανοιχτού οιδιποδείου ψυχοσυμπέγματος, εξαιτίας, προφανώς, του αποκλεισμού του πατέρα και της οργανωτικής λειτουργίας του στη ζωή του ασθενούς, οι συνέπειες του οποίου (συμπτώματα), φαίνεται να εγκαθίστανται από τη στιγμή που αρχίζει και ο ίδιος να γίνεται πατέρας. Είναι ακριβώς τότε που παλινδρομεί, η αιμομκτική επιθυμία επιστρέφει ωμή αντί να λανθάνει (να απωθείται), και ο ίδιος έμπλεος άγχους σταματάει να λειτουργεί, δε μπορεί να ασκήσει την πατρική λειτουργία, χωλαίνουν οι ταυτίσεις με την πατρική μεταφορά.

Στις σοβαρές ψυχώσεις είναι απαραίτητη η δια βίου συνέχεια στη φροντίδα του ασθενούς, δηλαδή ελαττωμένη φαρμακευτική αγωγή και ψυχολογική βοήθεια με ψυχαναλυτικό πρίσμα.

Στην ψύχωση η ψυχική σύγκρουση εκδηλώνεται στις αντικειμενοτρόπους σχέσεις, με την έννοια ότι ο πάσχων δεν μπορεί να επενδύσει λιβιδινικά τον Άλλον, στο μέτρο κατά το οποίο εμφανίζεται μια τυπική *σαθρότητα* των ταυτίσεων. Αυτό εξαρτάται από το κατά πόσον τα αντικείμενα των ταυτίσεων είναι κοντά στην πραγματικότητα ή μακριά. Στην ακραία περίπτωση, το αντικείμενο των ταυτίσεων δεν είναι παρά μορφοείδωλο. Στα άτομα με ψυχωσική δομή πριν από την εκδήλωση της ψύχωσης παρατηρούμε μια μεγάλη αλλοίωση της πραγματικότητας. Αντίθετα στα νευρωσικά άτομα που θα φθάσουν, με ή χωρίς θεραπεία, στην τριαδικοποίηση, το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα και το μορφοείδωλο αλλάζουν (ωριμάζουν), έτσι ώστε το αντικείμενο να μοιάζει περισσότερο με το πραγματικό και να είναι λιγότερο φανταστικό.

Στην οιδιποδειοποίηση (τριαδικοποίηση) εμφανίζεται και η προβληματική της θέσης του παιδιού στο πλαίσιο του τριγώνου σε συνάρτηση πάντα με τον χρόνο, την ψυχοσεξουαλική εξέλιξη, τη θέση και στάση των γονέων. Στις μακρόπνοες ψυχαναλυτικές θεραπείες ψυχωσικών (κυρίως σχιζοφρενών) ο θεραπευόμενος συν το χρόνω κάνει όλο και περισσότερο ωριμότερες ταυτίσεις, ωστόσο σπάνια, πολύ σπάνια θα φθάσει σε ταυτίσεις τριαδικού τύπου, αντίθετα θα μείνει στη *δυάδα μικρό παιδί – μητέρα*. Ωστόσο η παρουσία του φαντασιακού φαλλού ως τρίτου στο προοιδιπόδειο φαντασιακό τρίγωνο καταδεικνύει ότι ο συμβολικός πατέρας, καλώς εχόντων των πραγμάτων, λειτουργεί ήδη στο προοιδιπόδειο στάδιο: πίσω από τη συμβολική μητέρα, υπάρχει πάντα ο συμβολικός πατέρας. Ο ψυχωτικός όμως δε φτάνει ποτέ τόσο μακριά. Πράγματι, εκείνο που χαρακτηρίζει την ουσία της ψυχωτικής δομής είναι η απουσία του συμβολικού Πατέρα, άλλως ειπείν η εξαίρεση/διάκλειση (*forclusion*) του πατέρα από την οικογενειακή δομή. Εδώ το Εγώ του υποκειμένου απορρίπτει την ασύμβατη ιδέα (του πατέρα) μαζί με το συναίσθημά της και συμπεριφέρεται ως εάν η ιδέα αυτή να μην είχε απασχολήσει ποτέ το Εγώ: ένα δεδομένο που *πραγματικά υπήρξε*, αποκλείεται συναισθηματικά, μια διαδικασία σκοτώματος. Πρόκειται για την απόρριψη ενός περιεχομένου εμπειρίας έξω από το Εγώ, στην υπηρεσία της αρχής της ευχαρίστησης. Ο Freud το 1921 (στον Kaufmann 1998), στο άρθρο του για την άρνηση, σημειώνει ότι η κατάφαση, ως υποκατάστατο της ενοποίησης είναι στην υπηρεσία του *Έρωτα* (ενόρμηση της ζωής), ενώ η άρνηση, ως απότοκος της αποβολής τίθεται στην υπηρεσία της καταστροφής (ενόρμηση του θανάτου). Πρόκειται για το φαινόμενο του *αρνητισμού*, ίδιον στις ψυχώσεις.

Ο Laforgue περιέγραψε για πρώτη φορά την έννοια του σκοτώματος, στην ψυχική παθολογία. Το σκότωμα περιλαμβάνει την ιδέα του αποκλεισμού, της απόρριψης της πραγματικότητας. Ο όρος προέρχεται από την παθολογία του οφθαλμού, όπου το *σκότωμα* είναι η κάλυψη μιας περιοχής του οπτικού πεδίου. Από την δεκαετία του 20, οι νέοι ψυχίατροι χρησιμοποίησαν τον όρο για να σημάνουν το φαινόμενο της άγνοιας του άλλου. Ο Laforgue τον χρησιμοποίησε στις μελέτες του για τους σχιζοφρενείς από τις απαρχές της ψυχαναλυτικής του δραστηριότητας, για να περιγράψει την παραγνώριση της πραγματικότητας από τους σχιζοφρενείς. Το 1925, σε μια επιστολή του στον Freud ο Laforgue εξηγούσε ότι το σκότωμα αντιστοιχεί στην *μη απωθημένη παιδική επιθυμία* να μην αναγνωρίσει κάποιος τον εξωτερικό κόσμο, αλλά να τοποθετήσει στη θέση του το ίδιο το Εγώ του. Ο Freud 1927, στον De Mijolla 2002), αντιπαράθεσε στην άποψη του Laforgue ότι, στην κατάσταση

του αποκλεισμού που περιγράφει, η αντίληψη συνεχίζει να παραμένει, ωστόσο το Εγώ αναλαμβάνει μια πολύ ενεργητική δράση ώστε να συντηρήσει την *διάψευση*. Πρόκειται εδώ (Freud), για την ιδέα μιας συνεχούς ψυχικής εργασίας, μιας *σύγκρουσης* /διχοτόμησης του Εγώ (η μια πλευρά του Εγώ αναγνωρίζει την αντίληψη/πραγματικότητα εκεί που η άλλη πλευρά τη διαψεύδει), και όχι για την ιδέα μιας ασυγκρουσιακής και άνευ ψυχικής εργασίας κατάργησης της αντίληψης όπως υποστήριζε ο Laforgue. Έτσι, συμπλήρωνε ο Freud, ο όρος του σκοτώματος είναι ανεπιτυχής επειδή στην οφθαλμολογία σημαίνει ότι η αντίληψη «σκουπίζεται» απόλυτα, όπως στην περίπτωση όπου μια αντίληψη χτυπάει σε «τυφλό σημείο» (=σκότωμα), ένα κενό στο οπτικό πεδίο, σε ένα τμήμα του οπτικού πεδίου που αντιστοιχεί στην απουσία φωτοευαίσθητων κυττάρων. Ο Freud είχε προτείνει τον όρο της διάψευσης της πραγματικότητας, ως τον προεξάρχοντα μηχανισμό στην ψύχωση: εδώ το άτομο ακυρώνει τον ευνουχισμό, δεν εγείρει καμιά διερεύνηση/κρίση ως προς την ύπαρξή του και συμπεριφέρεται ως εάν να μην είχε ποτέ τίποτα υπάρξει. Μόνο που, ότι καταστρέφεται από μέσα επιστρέφει/ξανάρχεται απ'έξω, υπό μορφήν ψευδαισθήσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, η ψευδαίσθηση δεν είναι ένας προβλητικός μηχανισμός.

Κλινικό παράδειγμα. Περιθαλπόμενος στο Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων, πρώην δεινός χρήστης όλων των ναρκωτικών ουσιών και «βουτηγμένος» σε περιθωριακές, αντισυμβατικές και αυτοκαταστροφικές διαδρομές ζωής. Μετέδιδε στις ψυχοθεραπευτικές συναντήσεις μας ότι ήθελε πάντα να δοκιμάζει ότι ήταν απαγορευμένο. Έζησε επί σειρά πολλών ετών ως ανευνούχιστος (ελλειμματική υπερεγρωτική λειτουργία), μέσα σε πελάγη ψευδαισθητικής/ ψυχεδελικής παντοδυναμίας και κατέληξε να έχει ένα σοβαρό τροχαίο ατύχημα, εξαιτίας του οποίου υπέστη κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις (μετωπιαίο σύνδρομο) που του προκάλεσαν ανήκεστες σωματικές βλάβες και αλλοιώσεις στην προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του (ανωριμότητα, γνωστικές δυσλειτουργίες και γενικότερες διαταραχές στο όργανο της σκέψης του). Ο ασθενής κατέστρεψε την οργανωτική και συντηρητική λειτουργία του ευνουχισμού στο συμβολικό επίπεδο (δε νοηματοδοτήθηκε το πεπερασμένο των δυνατοτήτων του) οπότε αυτός επέστρεψε επί του πραγματικού: ο πραγματικός ακρωτηριασμός/περιορισμός «ήρθε» έξωθεν μέσω ενός αληθινού συμβάντος εν είδει ατυχήματος, έτσι ώστε τελικά το υποκείμενο να καθλωθεί όχι ψυχικά/μεταφορικά, αλλά επί του πραγματικού, σωματικά. Ο περιθαλπόμενος του παραδείγματος, στον πρότερο βίο του θα ανήκε μάλλον στην κατηγορία αυτών που λένε ότι λίγο τους νοιάζει να χάσουν το παιχνίδι της ζωής: εδώ το άγχος ευνουχισμού δεν εκδηλώνεται διόλου, και είναι μάλλον η εξωτερική πραγμάτωσή που κρατάει την πρόσοψη της σκηνής.

Ο Lacan (στον Dylan 2005), συνδέει τον αμυντικό μηχανισμό της διάκλεισης με την ψύχωση (ψυχωτική παλινδρόμηση): ένα στοιχείο σημαίνον απορρίπτεται από τη συμβολική τάξη ως εάν να μην είχε υπάρξει ποτέ, διαδικασία αντιθετική από την *επιβεβαίωση*. Το αντικείμενο του αποκλεισμού δεν είναι παρά το Όνομα- του- Πατέρα, το σημαίνον που εγγυάται τον ευνουχισμό, και το οποίο τοιουτοτρόπως δεν φτάνει ποτέ στη θέση του Άλλου. Όταν αυτό αποκλείεται για ένα συγκεκριμένο υποκείμενο, αφήνει μια *τρύπα* στην συμβολική τάξη (συμβολική κατάργηση), η οποία δεν είναι ποτέ δυνατόν να καλυφθεί. Τότε το υποκείμενο προσκρούει στην ηχώ ενός *άδειου* που βάζει μπροστά την αλληλουχία παραληρητικών μεταφορών που οργανώνονται εν είδει μιας παρουσίας φαντασιακής με προθέσεις εισβάλλουσες και φονικές (Melman 2002). Άλλως ειπείν, το αποκηρυχθέν σημαίνον από τη συμβολική τάξη επανεμφανίζεται/επιστρέφει στο πραγματικό π.χ. υπό μορφήν ψευδαισθήσεων. Τω όντι, κατά τον Lacan, αυτό το οποίο *ξεπετιέται* δε μπορεί να επιστρέφει στον ίδιο τόπο από τον οποίον αποκηρύχθηκε: αυτό που δε γεννήθηκε στο συμβολικό, εμφανίζεται στο πραγματικό. Έχουμε εδώ μια σημαντική διαφορά της διάκλεισης από την απώθηση: το απωθημένο επιστρέφει στον ίδιο τον τόπο της καταγωγής

του, στον συμβολικό, στον οποίον και έγινε αρχικά δεκτό.

Η διάκλειση αφορά τη ριζική απόρριψη ενός συγκεκριμένου στοιχείου από τη συμβολική τάξη δηλαδή από τη γλώσσα (Fink, 2006). Όταν αυτό το στοιχείο διακλεισθεί επηρεάζεται ολόκληρη η συμβολική τάξη. Η γλώσσα, όπως γνωρίζουμε λειτουργεί πολύ διαφορετικά στην ψύχωση απ'ότι στη νεύρωση.

Το παιδί μπορεί να οδηγείται προς την διάκλειση του πατέρα αν τυχόν η ίδια η μητέρα αρνείται να αναγνωρίσει τον Νόμο είτε γιατί αυτός δεν της αφήνει τον «χώρο» που θα ήθελε είτε γιατί την υποχρεώνει να αποχωριστεί από το προϊόν της (το παιδί). Είναι επίσης δυνατόν ο ίδιος ο πατέρας να αδυνατεί να εγγραφεί σε μια συμβολική γενεαλογική γραμμή, προάγοντας έτσι μόνος την ακύρωσή του.

Στην περίπτωση αυτήν το υποκείμενο έχει ψυχωτική δομή, ακόμα και αν δεν εμφανίζεται κανένα από τα κλασσικά γνωρίσματα της ψύχωσης. Αργά ή γρήγορα, όταν το αποκλεισμένο «Όνομα-του-Πατέρα» επανεμφανιστεί στο πραγματικό, το υποκείμενο δεν είναι σε θέση να το αφομοιώσει και το αποτέλεσμα αυτής της «σύγκρουσης με το μη αφομοιώσιμο σημαίνον» συνιστά την τυπική είσοδο στην ψύχωση, η οποία συνοδεύεται συνήθως από την εμφάνιση ψευδαισθήσεων ή και παραληρημάτων: παραλήρημα εναντίον του Θεού ο οποίος ενσαρκώνει όλες τις καταραμένες φιγούρες της πατρότητας. Η ψύχωση και η διαστροφή ενέχουν και οι δύο, με διαφορετικούς τρόπους, την αναγωγή του συμβολικού, στον φαντασιακό πατέρα (κακοπροαίρετη παρουσία με σεξουαλικές και ανθρωποκτονικές προθέσεις). Με αυτήν την έννοια ο Lacan υποστηρίζει την υπάρχουσα άρρηκτη σχέση ανάμεσα στο σύστημα διαπαιδαγώγησης από την πλευρά του πατέρα και το παραλήρημα του γιού του.

Όπως σημειώνει ο Fink (2006), στην λακανική ψυχανάλυση θεωρείται πως ισχύει το «*ή όλα ή τίποτα*», δηλαδή δεν υπάρχουν ενδιάμεσες καταστάσεις: ένας πατέρας είτε είναι ικανός να αναλάβει τη συμβολική λειτουργία που του αναλογεί, είτε όχι. Παρομοίως αν η πατρική λειτουργία δεν θα τελεσφορήσει από μια ηλικία και μετά, δε θα τελεσφορήσει ποτέ. Τω όντι, φαίνεται πως η λακανική ψυχανάλυση αν και επιδιώκει να βοηθήσει τον ψυχωσικό δε μπορεί να αλλάξει τη δομή του: αν κάποιος γίνει ψυχωσικός θα είναι πάντοτε ψυχωσικός. Το ερώτημα που προκύπτει: *Σε ποια ηλικία το αργότερο εμπεδώνεται η πατρική λειτουργία; Ποια είναι η ηλικία πέραν της οποίας δε μπορεί να τροποποιηθεί η ψυχική δομή κάποιου;* Ο Fink (2006), πρεσβεύει ότι η κατάλληλα προσανατολισμένη αναλυτική εργασία με μικρά παιδιά μπορεί, ως ένα σημείο, να επιφέρει την εμπέδωση της πατρικής λειτουργίας.

Ωστόσο, ο Lacan (στον Fink 2006), πρέσβευε ότι στην περίπτωση των ενηλίκων η ψυχωτική δομή δεν αλλάζει, όσο μεγάλος και αν είναι ο όγκος της αναλυτικής εργασίας. Αυτή μπορεί να επιτρέψει να υποχωρήσουν μερικά ψυχωτικά χαρακτηριστικά, να αποτραπούν περαιτέρω ψυχωτικά επεισόδια αλλά δεν υφίσταται κάτι σαν ίαση, με την έννοια μιας ριζικής αλλαγής στην ψυχική δομή του, με την έννοια μιας μετατροπής του π.χ. από ψυχωτικό σε νευρωτικό. Η δομική προσέγγιση στην ψύχωση σημαίνει επίσης ότι ένας ασθενής που έκανε ένα ψυχωσικό επεισόδιο σε ηλικία π.χ. 30 ετών, είχε πάντα μια ψυχωσική δομή η οποία, απλά, δεν είχε εκλυθεί. Ένας κλινικός θα μπορούσε ενδεχομένως να διαγνώσει την ψύχωσή του πολύ πριν συμβεί το προφανές επεισόδιο (πριν την

εμφάνιση των έκδηλων ψυχωτικών συμπτωμάτων),

Ο Melman (2002) βλέπει εξίσου και στις οριακές περιπτώσεις την άρνηση και την ακύρωση του Ονόματος-του-Πατρός με συνέπεια την αποστασία του υποκειμένου από τον Νόμο, ωστόσο σε αυτές τις περιπτώσεις δεν αλλοιώνεται η σχέση με την πραγματικότητα, δηλαδή δεν επισυμβαίνει ο κατακερματισμός της ή η επένδυσή της από μια διωκτική φιγούρα. Ο όρος της μεθοριακότητας, αναπτύχθηκε με την εξέλιξη της δομικής θεωρίας και της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων βασικά από τον Kernberg, σαν μια κατάσταση όπου υπάρχει λιγότερο συγκροτημένο Εγώ από τη νεύρωση και πιο ανώριμες άμυνες, με προεξάρχουσα τηνσχάση – άμυνες που συναντάμε βασικά στις ψυχώσεις. Όμως, στις μεθοριακές καταστάσεις, σε αντίθεση με την ψύχωση, διατηρείται ο έλεγχος της πραγματικότητας.

Ο Freud προσπαθεί να εξηγήσει την αμφιθυμία του αγοριού για τον πατέρα (λατρεία, ταύτιση και μίσος), γενικότερα μέσα από τη λειτουργία του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος το οποίο θεωρεί πως είναι το αρχέτυπο της αμφιθυμίας. Το όντι, γνωρίσματα του ανθρώπινου είδους είναι η αμφιθυμία και το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα. Η υπέρμετρη αμφιθυμία σχετίζεται με την ψυχοπαθολογία των ψυχώσεων: η παθολογική μορφή της αμφιθυμίας είναι βασικό σύμπτωμα της σχιζοφρένειας. Ο Freud εξετάζει επίσης την αμφιθυμία στο παιδί, σε συνάρτηση με τα ετεροφυλικά και ομοφυλικά συναισθήματα που γεννιούνται σε αυτό. Η διαφοροδιάγνωση της ψύχωσης από τη νεύρωση ανάγεται στη διαφορετική οργάνωση του συμβολικού πεδίου, από την οποία προκύπτει διαφορετική υποκειμενική πρόσληψη της σκέψης και του σώματος.

Ο χρόνος εμφάνισης του Οιδιπόδειου συμπλέγματος αλλάζει, ανάλογα με τους συγγραφείς. Για την Melanie Klein μια πρωτόγονη μορφή Οιδιπόδειου υπάρχει και κατά το πρώτο έτος της ζωής. Αντίθετα, στη σκέψη του Freud μετά το 1925, το Οιδιπόδειο αναπτύσσεται προοδευτικά στο παιδί, κυρίως στο αγόρι, μεταξύ του 3^{ου} και 5^{ου} έτους της ηλικίας του. Ωστόσο, κάποια μορφή οιδιπόδειου συμπλέγματος φαίνεται ότι αναπτύσσεται και κατά τα προοιδιπόδεια στάδια: γίνεται λόγος για, αρχαϊκή/πρωτογενή μορφή Οιδιπόδειου, ή ψευδο-Οιδιπόδειο.

Σημειώνουμε ότι αρχικά είναι το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα που ερευνήθηκε από τον Freud και κατόπιν ακολούθησε η μελέτη όλων των άλλων μορφών λειτουργίας του ψυχικού οργάνου, παθολογικές και τρέχουσες, προς επίρρωση της περίφημης φράσης ότι «ο Οιδίποδας είναι το πυρηνικό Σύμπλεγμα των νευρώσεων».

Εν κατακλείδι, ενώ στο νευρωσικό άτομο η οιδιπόδεια ψυχοσύγκρουση οδηγεί στο άγχος και το σύμπλεγμα ευνουχισμού, στο ψυχωσικό άτομο η ίδια σύγκρουση οδηγεί σε φόβους (ή παραλήρημα) και το άγχος αφανισμού.

Φαίνεται ότι η σημασία και ο ρόλος του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος είναι κορυφαίος στη δημιουργία ή την έκκληση της ψύχωσης. Τω όντι, το παντελώς άλυτο Οιδιπόδειο προάγει την παλινδρόμηση σε παλαιότερα στάδια με φυσικό επακόλουθο την αύξηση του ρόλου της αρχαϊκής μητέρας, βασική προϋπόθεση για την εμφάνιση της ψύχωσης. Ο ψυχωσικός αφού δεν θα βιώσει την παρακμή του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, δεν θα εισέλθει και δεν θα λειτουργήσει στη λανθάνουσα περίοδο. Καθλώνεται τότε στο Οιδιπόδειο, στην απαγόρευση της

αιμομιξίας, εμφορούμενος, στην περίπτωση του αγοριού από ευχές θανάτου του πατέρα, στην περίπτωση του αγοριού. Κατά τον Σακεαλλαρόπουλο στις αναλυτικές ψυχοθεραπείες των ψυχωσικών, κυρίως στις διάφορες μορφές της σχιζοφρένειας, ο θεραπευτής ασχολείται πολύ περισσότερο με τη σύγκρουση της δυάδας μητέρα-μικρό παιδί. Παρεμβάσεις, ταυτίσεις, ερμηνείες, αφορούν ελάχιστα το χειρισμό του Οιδιπόδειου συμπλέγματος. Αυτό θα γίνει σε μια επόμενη φάση. Τω όντι, χρειάζεται πάντα να λαμβάνουμε υπόψη στους ψυχωσικούς, τις προοιδιπόδειες καθηλώσεις, σχετικές με την *αρχαϊκή μητέρα*, που δημιουργήθηκαν από τις πρώιμες συναισθηματικές αποστερήσεις που αυτή υπέβαλε ή θεωρείται ότι επέβαλε τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού. Ωστόσο, ο ψυχοθεραπευτής έχει, στην αρχική αυτή φάση, ένα μεικτό γονεϊκό ρόλο: μητρικό και πατρικό.

4. Οι κλινικά παρατηρήσιμες συνέπειες της αποτυχίας της πατρικής λειτουργίας.

4.1. Η ψευδαίσθηση. Αποτελεί το γνωστότερο ψυχωτικό φαινόμενο. Ο Freud υποστήριζε ότι αποτελεί τον πρώτο δρόμο στην ικανοποίηση που ανοίγεται στο βρέφος. Επί παραδείγματι όταν το παιδί πεινάει αρχικά έχει ψευδαισθήσεις μιας παλαιότερης εμπειρίας ικανοποίησης (ψευδαισθητική επένδυση της ανάμνησης της ικανοποίησης) πριν προβεί σε μια κινησιακή δραστηριότητα όπως το κλάμα για να προσελκύσει την προσοχή του γονέα και να του δοθεί φαγητό. Η ψευδαίσθηση είναι μια τυπική μορφή σκέψης, πρωτογενούς επεξεργασίας (διαδικασίας), που λαμβάνει χώρα όταν κάποιος ονειροπολεί, φαντασιώνει ή ονειρεύεται. Είναι δε παρούσα σε όλες τις δομικές κατηγορίες: στη νεύρωση, στη διαστροφή και στην ψύχωση.

Κατά το οικονομικό μοντέλο του Freud (στον Perron 2002), η πρωτογενής διαδικασία είναι ένας τύπος λειτουργίας του ψυχικού οργάνου που τροφοδοτείται απευθείας από την ενόρμηση και τίθεται στην υπηρεσία της αρχής της ευχαρίστησης πραγματοποιώντας μια ελεύθερη ροή της ψυχικής ενέργειας, και ένα ελεύθερο γλίστρημα του νοήματος. Ο Freud σημειώνει ότι η επιθυμία θέτει σε λειτουργία μια διαδικασία εκφόρτισης. Ωστόσο σε ένα πολύ πρώιμο στάδιο, το ψυχικό όργανο δεν είναι σε θέση να διακρίνει ανάμεσα στην πραγματική αντίληψη και την αναπαράσταση του απότοκος αντικειμένου, έτσι ώστε η ικανοποίηση να είναι ψευδαισθητική. Είναι το ασυνείδητο το οποίο χαρακτηρίζεται από την πρωτογενή διαδικασία, με προεξάρχοντες μηχανισμούς την μετάθεση και τη συμπύκνωση έτσι ώστε να εξυπηρετείται το πέρασμα από την μια αναπαράσταση στην άλλη. Η πρωτογενής διαδικασία αντιστοιχεί σε μια ελεύθερη σκέψη, φαντασιακή, όπως στο όνειρο.

Ο Fink (2006) υποστηρίζει ότι στην ευρύτερη έννοια της η ψευδαίσθηση δεν αποτελεί κριτήριο της ψύχωσης. Τω όντι, η παρουσία της δεν αποτελεί οριστική ένδειξη ότι ο ασθενής είναι ψυχωτικός, ούτε η απουσία της συνιστά οριστική απόδειξη ότι ο ασθενής δεν είναι ψυχωτικός. Παρομοίως ο Miller (στον Fink 2006), διατείνεται ότι από την στιγμή που η ψευδαίσθηση μπορεί να ενυπάρχει τόσο στην υστερία όσο και στην ψύχωση, δεν μπορεί να αποτελεί τεκμήριο για

την δεύτερη.

Κατά τον Lacan (στον Fink 2006), όλες οι ψευδαισθήσεις δεν είναι ίδιες. Χρειάζεται να διακρίνουμε ανάμεσα στις ψυχωτικές ψευδαισθήσεις (ακραϊφνείς ψευδαισθήσεις/ **bona fide hallucinatio**), και στις συνιθισμένες φωνές και οπτασίες που αναφέρουν τόσοι και τόσοι μη ψυχωτικοί. Αντίθετα, στις ΗΠΑ επικρατεί η τάση να κατατάσσονται ως ψυχωτικοί (ή έστω ως μεταιχμιακοί), όσοι αναφέρουν κάτι που μοιάζει ασαφώς με ψευδαίσθηση, με αποτέλεσμα να επακολουθεί συνταγογράφηση, παραγγελία εγκλεισμού κ.λ.π. Επί παραδείγματι, κάποιος αναφέρει ότι είδε την πρώην γυναίκα του να στέκεται σε έναν διάδρομο. Ωστόσο, μπορεί να λείπει ταυτόχρονα ότι η αυτή δε θα μπορούσε να μπει στο σπίτι χωρίς ο ίδιος να το προσέξει, θέτοντας έτσι εν αμφιβόλω την πραγματικότητα όχι του βιώματός του (είχε πράγματι δει την οπτασία), αλλά του περιεχομένου της. Όταν δε ξανακοίταξε στον διάδρομο η γυναίκα είχε φύγει. Άλλως ειπείν, δεν πίστεψε ποτέ ολοκληρωτικά ότι η γυναίκα ήταν εκεί: πίστεψε ότι είχε δει κάτι, την οπτασία, αλλά δεν την πίστεψε. Δεν πίστεψε ότι αυτό που είχε παρουσιαστεί ήταν πραγματικό, αλλά ούτε και είχε κάποιον αξίωση να εκληφθεί ως πραγματικό. Είναι ικανός να διακρίνει ανάμεσα στην **εσωτερική/ ψυχική πραγματικότητα** (φαντασίωση) και την εξωτερική πραγματικότητα. Ο Lacan υπογράμμισε τη διαφορά ανάμεσα στο να πιστεύει κανείς στο *σύμπτωμα* από το να πιστεύει το *σύμπτωμα*. Αυτή είναι, κατά Lacan, η ειδοποιός διαφορά μεταξύ νεύρωσης και ψύχωσης. Τω όντι, ο ψυχωτικός όχι μόνον πιστεύει στις φωνές που ακούει, αλλά και τις πιστεύει. Το προαναφερθέν παράδειγμα θα ήταν του **υστερικού** ατόμου αφού συχνά οι νευρωτικοί δυσκολεύονται να διακρίνουν μεταξύ φαντασίωσης και πραγματικότητας: τόσο οι ψυχωτικοί όσο και οι νευρωτικοί, ενδέχεται να εκδηλώσουν δυσκολίες στη **διάκριση** ανάμεσα στην ψυχική και την εξωτερική πραγματικότητα.

Η **βεβαιότητα** είναι χαρακτηριστικό της ψύχωσης ενώ η **αμφιβολία** δεν είναι.

Βιβλιογραφία

Chemana R, Vandermersch B. (1995). Dictionnaire de la Psychanalyse. Larousse, Paris.

De Mijola A. (2002). Dictionnaire de la Psychanalyse. Paris, Calmann –Levy.

De Mijola A. (2002). Scotomisation. Dictionnaire de la Psychanalyse, sous la direction de De Mijola A. Paris, Calmann –Levy.

Evans D. (2005). Εισαγωγικό Λεξικό της Λακανικής ψυχανάλυσης. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Freud (

Melman Ch.(2002).Forclusion. Dictionnaire de la Psychanalyse, sous la direction de De Mijola A. Paris, Calmann –Levy.

Μπακιτζόγλου Σ. (2003 έως σήμερα). Σημειώσεις ψυχαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής. Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Σεμιναρίων Ψυχανάλυσης «Επέκεινα»-Ψυχαναλυτική Πράξη, Αθήνα.

Nazir Hamad (2001).L'Enfant adoptif et ses familles. L'Espace analytique, Paris.

Perron R. (2002). Processus primaire, processus secondaire. Dictionnaire de la Psychanalyse, sous la direction de De Mijola A. Paris, Calmann –Levy.

Roudinesco E. Plon M. (1997). Dictionnaire de la Psychanalyse. Fayard, Paris.

Σακελλαρόπουλος Π. Η εμπειρία μου από τη σχέση μεταξύ ψυχώσεων και οιδιπόδειου συμπλέγματος. Ανακτήθηκε 31/5/2016 από το Διαδίκτυο <http://www.psychoanalysis.org.gr/pagefull.php?id=33&mytable=ergasies>

Σακελλαρόπουλος Π. (επιμέλεια, 2010) Συλλογικό. Θεμέλιο της Ψυχιατρικής ο συναισθηματικός δεσμός θεραπευτή – θεραπευόμενου. Αθήνα, Παπαζήσης.

Ferrari P. (2002). L' Homme Moise et la Religion monotheiste.